

ՇՐՋԱԳԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԶՈՐՈՒՄ

1. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԵՐՋԵՐԸ

այ ժողովրդի պատմությունն ուսումնասիրողներին հայտնի է, որ 13-րդ դարու սկիզբը (1201 թ.) հաղթական Վասակ իշխանը, իր երեք որդիների՝ Պապաթի, Մկրեմի և քաջն Պոռլի հետ միասին հաշենից գալով, քաջաբար աջակցած է Վրաստանի Թամար թագուհուն թագավորության զարդն եղող երկու հայ զորապետների՝ Զաքարիա և Իվանե Զաքարյան եղբայրների իշխանության Հայաստանում տարածման աշխատանքին, գրավելով Բջին, Եղեգյաց ձորի ամրոցներից սկսյալ մինչև Վայոց ձորը և այլն, ու այդ ծառայությունների որակն վարձատրություն, նշանակված է կողմնապահ կամ կողմնակալ (կառավարիչ)։

Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի, Վայոց ձորի վրա՝ հաղթական Վասակի և Սյունյաց աշխարհի վրա՝ Օրբելյան իպարիտի կողմնակալությունները նշանակվել են (1203—1210 թվականների միջև) Թամար թագուհու որդին, գահակիցը, ապա հաջորդը Գեորգի լաշայի և աթաբեկ Իվանեի համատեղ որոշմամբ. «...Եւ կացուցանեն թագաւորն Լաշայ և աթաբեկն Իւանէ զԼիպարիտն կողմնակալ այսմ աշխարհի (Սյունյաց։— Մ. Հ.), նմանապէս զմիւս իշխանն, զամենօրհնեալն զՎասակ հաշենցի, զհայրն քրիստոսասէր և բարեպաշտ պարոնին Պոռլայ, կացուցանեն կողմնակալ ի Վայոց ձոր դաւառիս»։

Սյունյաց աշխարհում և Վայոց ձորում հաստատված Օրբելյանց և հաղթականց կամ Պոռլյանց կողմնակալությունները անտարակույս ունեցել են իրենց ստորադրյալ սպարապետները կամ զորապետները, որոնց

սահմանափակ իշխանությունը տարածվում էր իրենց սեփական հողերի վրա։ Համաձայն Վարդանի եկեղեցու ամենաբանի հիշատակարանի, որն արտագրվել է ամել Գաբրիելի Հովսեփյան արքեպիսկոպոսը (ապա կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ), Վայոց ձորի Հերհեր գյուղում և շրջակայքում իշխել է Շահումյանցի Ամագին, «նիշակալալ և կորովածիզ ապարապետ ի դրան թագաւորաշուք իշխանաց Բուրթնիին (Օրբելյան) և Վախախին»։

Հստակ երևում է ուրեմն, որ «Հերհեր» անունը կապ չունի ո՛չ Պարսկահայքի Հեր գավառի կենտրոն՝ Հեր (այժմյան Խոյ) քաղաքի հետ, որի մոտ, նվարսակ գյուղում, 484 թվականին կնքվեց Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունն ապահովող հաջողության պայմանագիրը՝ պարսկական արքունիքի բանբեր Նիխոր զորավարի և Պարսկաստանի տիրակալության դեմ հայկական հաղթական ապստամբությունների ոգեշնչող և ղեկավար Վահան Մամիկոնյանի միջև, և ո՛չ էլ Հարթ գավառի Հերյան գյուղի հետ, ուր ծնվել է 6-րդ դարի երեւելի փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթը։

Համոզիչ չէ նաև Հերհերի բնակիչների այն բացատրությունը, թե «հեր» նշանակում է «բարայր», ուստի և գյուղը կոչվել է «Հերհեր», նշնելով այն իրողությունից, որ գյուղում կան շատ բարայրներ։ Արդարև, բացի մերձակա բլուրներից, հենց մշակված այգիներում գտնվում են բազմաթիվ ստորերկրյա անձալներ, ըստ գյուղացիների «քեհաններ», որոնք գործ են ածվում որակն սառցարան։ Գյուղի և շրջակայքի ալյուր վայրերում, քայլած կամ գետինը դոփած ժամանակ հո-

դի տակից լսելի եղած դժբախտություններն էլ, հավանաբար, ոչ շատ հեռավոր անցյալում վայոց ձորի այդ անկյունում տեղի ունեցած ներկրի ներքին ու արտաքին բախումներից գոյացած, բայց դեռևս փակ դատարկությունների, այսինքն՝ քարայրների՝ առկայության նշաններն են:

Դալիկ թեփից և Կարմրաշենից մինչև Ավուղ իջնող գոգ հովտի ամբողջ երկայնությանը, երբեմն անդնդախոր ձորերի միջից արագ-արագ (գյուղի այժմյան ջրաղացի մոտիկ), երբեմն էլ ստվերախիտ ուռնիների տակից դաշտավայրի համապատասխան հանդարտությամբ (Բուլախարի և Առինջի առջև) հոսում և Արեւելյան Արփա գետի մեջ է թափվում նրեր գետակը, որի աջափնյա գյուղը կոչվել է նրերան (Հերհեր), արդյո՞ք այն պատճառով, որ այս հողամասը գտնվելով Դալիկ թեփի (ծակ գագաթ) հրաբխի անմիջական փեշերում, հաճախադեպ գետնաշարժերի, ասենք «երկրումներ»ի հետևանքով ունեցել է միշտ «երկրում» վիճակ, ուստի և շրջանը կոչվել է նրերույթ, գետակը՝ նրեր, գյուղը՝ նրեր(ան), հուսկ ուրեմն և տառի կրկնակի ներմուծումով՝ Հերհեր: «Հ» տառի ներմուծման նրեույթի խոսուն փաստ է այն, թե՛ հերհերցիք երբեք գործ չեն ածում Հայաստանի տարբեր գյուղերում գործածված գավառաբարբառային «խի» բառը և ոչ էլ նրա համապատասխան գրական «ինչո՛ւ» բառը: Նրանք «ինչո՛ւ» նշանակող գրաբար «է՛ր» բառի առջև զետեղում են և տառը և ասում են, օրինակ, «Հն՛ր ես խիում», «Հն՛ր ես բղավում», «այ տղա», «Հն՛ր ես ծիղաղում», և այլն:

Նորագույն հրատարակություններից ո՛չ Բ. Ն. Առաքելյանի և Ա. Ռ. Հովհաննիսյանի խմբագրած «Հայ ժողովրդի պատմություն»-ում, ոչ Թ. Խ. Հակոբյանի «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն»-ում և ոչ էլ Մարիետտա Շահինյանի «Ժամանակագրություն Սովետական Հայաստանում» գործում, որ «Հայոց ձոր» վերնագրով հատուկ մաս էլ ունի, ո՛չ մի հիշատակություն չկա վայոց ձորի Հերհերի մասին:

Ընդգծում եմ վայոց ձորի Հերհերը, որովհետև Սովետական Հայաստանում կա մի ուրիշ «Հերհեր» ևս, Ստեփանավանի հարավում, Պուշկինի լեռնանցքի մոտ (2.038 մ.), որտեղով մի ժամանակ անցել է մեծ բանաստեղծ Պուշկինը: Մեզ թվում է, սակայն, որ վերջինս պետք է գրվի Գառգառ կամ Գեռգեռ ձևով, փնչպես նրա մոտակա վտակը գրվում է՝ Գառգառ: Ռուսերենով և՛ Հերհերը, և՛ Գեռգեռը գրվում են միևնույն ուղղագրությամբ՝ Гере́р:

Հայտնի ճատարապետ Բ. Թորամանյանի «Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության» Բ. ժողովածուի № 127 էջում հիշատակված նրերույթն էլ կապ չունի վայոց ձորի նրերի կամ Հերհերի հետ, դա՛նք վերով Անի կայարանից մի կիլոմետր հեռու, Անի-Պեմզայի կից:

Հերհերի մասին հինգ տեղ հիշատակություն ենք գտնում Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանի 1928 թվականին Վաղարշապատում հրատարակված «Նաղրակյանք կամ Պոռչյանք հայոց պատմության մեջ» պատմա-հնագիտական ուսումնասիրությունում, այսպես.

ա) 21-րդ սյունակում. Ըստ Վարդաշենի ավետարանի հիշատակարանի՝ «Շահունեցի Ամադին, որ իշխում էր Վայոց ձորի Հերհեր գյուղում և շրջակայքում...»:

բ) 43-րդ սյունակում. «Մրկղոնյաց սարից (Թաթյադոնդարան) դեպի արևելահարավ, Արկաղից մոտ տասն վերստ հեռու, դա՛նք վում է Դալիկ գագաթը, և սրա հարավ-արևելյան փեշերի վրա Հերհեր ավանը, որ յուր շրջակայքով, արձանագրությունների և Վարդաշենում պահված մի ավետարանի հիշատակարանի համաձայն, Շահունեցոց անփականությունն էր...»:

գ) 44-րդ սյունակում. «Շահունեցիք իշխում էին ըստ հիշատակարանի, բացի Հերհերից (նրերան) և նույն տեղի վանքից, որ գտնվում է գյուղից դեպի հյուսիս, նաև Քալատակին և այլ հայրենեաց»:

Թեպետ այս վերջին տեղերն անհայտ են և անորոշ, բայց պարզ է, որ ընդարձակ չէր այն և ամփոփված էր Հերհեր վտակի հովտում, այն էլ ոչ ամբողջությամբ: Պոռչյանց սահմաններն, ուրեմն ձգվում էին Արկաղից էլ դեպի արևելք մինչև Դալիկ թափայի և Հերհերի ջրաբաշխ կազմող բլուրների արևմտյան փեշերը, իջնելով մինչև Արփայի ափերը...»:

դ) 117-րդ սյունակի ծանոթության բաժնում. «Գմբեթի վերա կամ Նկեղեցու ճակատին շինության թվականը նշանակելու սովորությունը հազվագյուտ չէ մեր եկեղեցական ճարտարապետության մեջ՝ միջին դարերում, ինչպես Վայոց ձորում Սպիտակավոր Աստվածածնի արևմտյան ճակատին ՉԶ. որ վարձյալ Պոռչյանների շինք է. Հերհերի նորագույն մատրան արևմտյան ճակատին ՉԼԱ, Շահունեցի իշխանների գործ. Կոտայքի Գյոգ քիլիսայի արևմտյան ճակատին ՉԼԶ»:

ե) 178-րդ սյունակում. «...Հերհերի, Վայոց ձորում, դույզ մատուռներից մեկի լուսամուտի գլխին քանդակված է արծիվ, մազիլների մեջ դարձյալ խոյ բռնած. շենքը

շինված է ՉԼԱ=1282 թվին և Շահումյանցոց իշխանական տոհմի անփախանությունն էր...

Մեզ ծանոթ է, թե ինչու՞ է հմուտ բանասեր Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը

չի նկարագրել Վալոց ձորի այս անկյունում հիշատակված վանքերն ու վայրերը և լուռ է անցել այնտեղ գոյություն ունեցող մեկից ավելի պատմական հուշարձանների վրայ:

2. ՀԵՐԶԵՐԻ ՎԱՆՔԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

Ինչպես երևում է վերևում գրվածներից, Հովսեփյան արքեպիսկոպոսը «Զույգ մատուռ» է անվանում Հերձերի վանքը: Արդարև, այդ որակումը համընկնում է Հերձերի և շրջակայքի հայ և թյուրք բնակիչների կողմից վանքին տրված Ղոշավանք անվան: Աղբյուրներեն «ղոշա» նշանակելով «գույգ», Ղոշավանքն էլ կլինի բանասեր հեղինակի հիշած «Զույգ մատուռ»ը: Սակայն, Հերձերի Ղոշավանքը չպետք է շփոթել ո՛չ 12—13-րդ դարի մատենագիր Մխիթար Գոշի (1130—1213 թ. թ.) անվան Ղոշավանքի (Նոր Գետիկի) հետ, որի հոյակապ ավերակները գտնվում են Դիլիջանի մոտ, ո՛չ «Գոշա սբ. ուխտ»ի հետ, որ գտնվում է Արագածոտն գավառի Կուշ կամ Կոշ գյուղի մոտ, ո՛չ էլ Ախուրյանի ձախ ափին, Հոռոմոս վանքի մերձակա Կարմիր վանք գյուղի Ղոշավանքի հետ:

Հերձերի Ղոշավանքը բաղկացած է հարակից երեք կառույցներից՝ Երկու մատուռներից և մեկ ավանդատնից, որի կտուրն ավելի ցածր է և զուրկ՝ երկու մատուռների կտուրները շրջապատող գեղեցիկ կոթնեղններից: Այդ երեք կառույցներն էլ ներկայումս ունեն միայն մեկ արտաքին դուռ, բայց ներսից իրար հետ հարաբերվում են ցածրրկեկ երկու դռներով: Յուրաքանչյուր մատուռ ունի իրեն հատուկ խորանը՝ շատ նեղ լուսամուտով, իսկ ավանդատնում գտնվում է ջրամբարը: Կամարակապ այս կառույցների ներսում, որտեղ հավիվ մի բոլոր լույս կարողանում է սպրդել նեղ լուսամուտներից, ժամանակից սեացած պատերի և առաստաղների վրա դուր չեք տեսնի ո՛չ մի զարդաքանդակ, ո՛չ մի փորագրություն, մինչդեռ հատկապես հարավային մատուռն արտաքին պատերը, կառուցված սրբատաշ անշաղախ քարերով, ո՛չ միայն կրում են խաչանշաններ և արձանագրություններ, այլև արևմտյան պատի վրա բացված միակ դռն վերև գտնվում է հիանալի արվեստով քանդակված մի թևաբաց և սրաբեր արծիվ, մագիլների մեջ բռնած մի զգեստնված խոյի: Թռչունի թևերի և մագիլների քովնտի դեմ առ դեմ համադրվել են Թ և Չ, Լ և Ա տառերը, որոնք ցույց են տալիս շենքի շինության թվականը՝ ՉԼԱ=731+551=1282 թ.: Դարձյալ այս մատուռն հարավային պատի

վրա, բարձրում, տեսնվում է արևի ժամացույցը, իսկ ներքևում, զանգվածեղ քարերի վրա, մի երկարապատում երկաթագիր ու խորաքանդակ արձանագրություն:

Մեզ համար անհասկանալի է, թե ինչու՞ է Հովսեփյան արքեպիսկոպոսը «նորագույն» է նկատել այս մատուռը, որ իր ձևկատում կրում է վերոհիշյալ արժվաքանդակը, շինության թվականով, պատերի վրա արձանագրություններ և արևի ժամացույցը՝ հայերեն տառերի թվանշումային և վերջապես, այդ կառույցների միջև հնագույնը լինելու բոլոր երևույթները՝ իր ճարտարապետական ոճով, սրբատաշ քարերի անշաղախ գործածություններ, կտուրը ծածկող շերտաքարերի վարպետ աղուցմամբ և այլն: «Նորագույն» կարելի է նկատել ավանդատնն ու հյուսիսային մատուռը, որ ո՛չ շուրջ ունի, ո՛չ արձանագրություն, ո՛չ խաչանշան և ո՛չ էլ որևէ քանդակ, որի արևմտյան և արևելյան պատերը (հյուսիսային և հարավային մատուռն հետ հասարակաց են) գտնվելով սե ու կոշտ քարերի անարվեստ շարվածքից և սպիտակ կրաշաղախի գործածությունից, հավանաբար կառուցվել են կամ նորոգվել նորագույն ժամանակներում, բայց նրա ևս կտուրի ծածկն ու կտուրի կոթնեղնները պահում են իրենց համաշափությունն ու համանմանությունը հարավային մատուռն կտուրի և կոթնեղնների հետ: Արդյո՞ք այդ պատերը մերկացվել են իրենց սրբատաշ սկզբնական քարերից՝ հօգուտ այլ շենքերի շինության կամ նորոգության:

Ակնարկված «նորագույն մատուռ» չի կարող լինել նաև Հերձեր գյուղի Աստվածածնի անվան ծխական եկեղեցին, որ ո՛չ միայն չի կառուցված սրբատաշ քարերով, այլև շուրջ իր ձևկատում որևէ արժվաքանդակ և թվական:

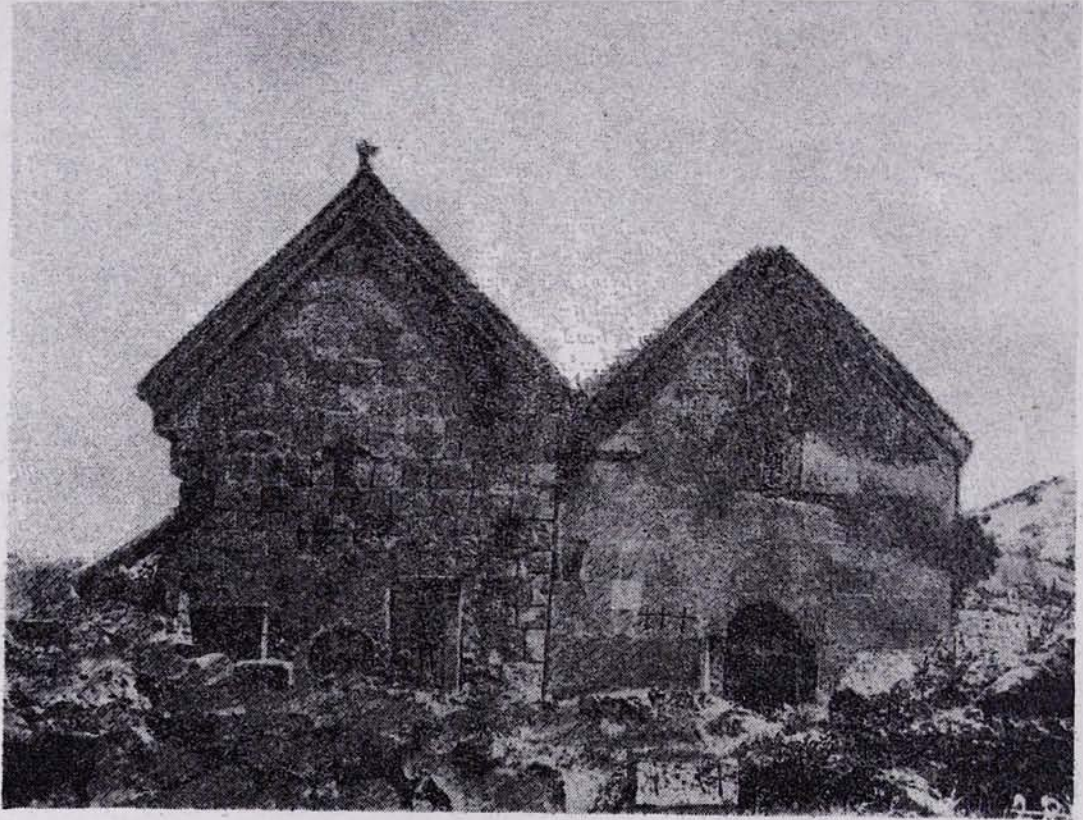
Ավանդատան հետ միասին մի ամբողջություն կազմող Զույգ մատուռը կամ Ղոշավանքը կառուցված է Երեք վտակի ձախ ափում, Հերձեր գյուղի հյուսիսում, ոչ շատ բարձր մի ապառաժոտ բլուրի վրա, որ համարյա գրավվել է վերոհիշյալ եղյակ, բայց միազանգված շենքերով և արևմտքից ու հյուսիսից նրանց շրջապատող շիրիմներով: Բլրակի անմիջական արևելքն ու հարավը դա-

հավեթ ձորակներ են: Արևմտակողմն էլ, որպես շիրմաստան գործ ածված փոքր տարածությունից հետո գահավեթ ապառաժ է, որի տակից անցնում են ճրերի մշտակարկալ ջրերը՝ դեպի հարավ-արևելք շրջանակելով և հրվանդանի ձև տալով սրբավայրին և ապա արագ սահելով դեպի գլուղի ջրաղացն իջնող անդնդախոր ձորի մեջ:

Բլրի անմիջական հարավ-արևմտյան փեշում, վտակից հաղիվ 4—5 մետր բարձր, այժմ մորենիներով ու բաղեղներով փակված

դասի գերեզմանատան մատուռը, որովհետև նա զուրկ է ո՛չ միայն գմբեթից, այլ նաև իշխանանիստ մեծ եկեղեցիների հատուկ ներքին ու արտաքին, ճարտարապետական և գեղարվեստական որևէ պաճուճանքից՝ բացառությամբ վերոհիշյալ արծվաքանդակի:

Ինչ վերաբերում է Հերհերի գյուղական եկեղեցուն, ինչպես վերևում նշվեց, նա չի կարող շատ հին կառուցվածք լինել, որովհետև ո՛չ միայն զուրկ է հայկական եկեղեցիների ճարտարապետական ոճից, գմբե-

Հերհերի Ս. Սիոն եկեղեցին

մի քարայրի առջևից բխում է սակավաշուր մի սառնորակ աղբյուր, որի ավաղանը հավանաբար լինելու է վերևում՝ շիրմաստանի այն հողածածկ փոսում, որտեղ այժմ էլ բուսել են խիտ ջրաբույսեր՝ չոր քարապատով իրար միացած երկճյուղ ծալների ներքո:

Դատելով այստեղ գտնվող խաչքարերի և գերեզմանաքարերի որակից, կարելի է ենթադրել, որ այս բլրակը եղել է ոչ հասարակ մարդկանց գերեզմանատուն— թերևս Շահունեցոց իշխանական տան և նրան ծառայող եկեղեցականների գերեզմանատունը—իսկ Ղոշավանքը՝ պարզապես այդ բարձր

թից, արձանագրություններից և զարդաքանդակներից, այլ նաև կառուցվել է համարյա գլուղի բնակարանների նման սև ու անտաշ քարերով և սպիտակ կրաշաղախով: Պատերի մեջ նշմարվում են խաչքարերի և տապանաքարերի կտորվանքներ, որոնք որմնաղբի կողմից զետեղված են ծուռտամուռ դիրքով, առանց նկատի ունենալու գոնե գեղադիտական հարմարությունը: Գլուղի մոտքում, արտաքինով մի լայնանիստ բնակարանի տեսք ունեցող այս եկեղեցու ամենահետաքրքրական կետը արևմտյան պատի վրա բացված մեկ հատիկ դռան շրջանակն է, որ

բաղկացած է մեկ և կես մետրից ոչ պակաս երկայնությամբ իրար վրա անարվեստ և անազույց դրված չորս բաղալու քարերից: Նրանցից շեմքի և դիտողի աջակողմի քարերը ոչինչ չունեն փորագրված կամ քանդակված իրենց վրա, մինչդեռ վերևի և դիտողի ձախակողմի քարերի վրա կան բարձրաքանդակներ՝ զինվորի, ձիու, երկարադղևատ կնոջ, խաղողի ողկույղի, դինու թակույկի, ծնծղայի և այլն: Մեզ այնպես է թվում, թե այս քարաքանդակները այլ տեղերից բերված տապանաքարեր են և ներկայացնում նրանց տերերի կենցաղը: Գարեգին արքեպիսկոպոս-

սը, «Խաղբակյանք կամ Պոռչյանք» ծանոթ ուսումնասիրությունում (սյունակ 47—49) նկարագրում է Վաչոց ձորի Մարտիրոս, Գյումյուր, Զուլ և Մարաթուս գյուղերի մոտ իր տեսած մի քանի տապանաքար-պատկերաքանդակները և ասում է, թե նրանք մասամբ սիմվոլիկ են, և մասամբ տալիս են ննջեցյալի կյանքը՝ զվարճության և որսորդության տեսարանով: Այս եկեղեցու դռնառաջի բակի հյուսիսային պատի կողմում գտնվող մի անտաշ քարի վրա կա՝ «Այս է տապան Դավթ քահանայ» անորոշ և անավարտ արձանագրությունը՝ զուրկ գեղարվեստական և հնագիտական արժեքից:

3. ԽԱՉԱՐԶԱՆՆԵՐ

Բազմաթիվ խաչարձաններ կան Հերհերի շրջակայքում, ինչպես դեպի Կարմրաշեն բարձրացող և Բուլախար իջնող ճանապարհների վրա, նույնպես և հենց գյուղի մեջ՝ գյուղատվտի գրասենյակի մոտիկ հրապարակում, մթերային խանութի և եկեղեցու մոտեքրում: Բայց այդ բոլոր խաչարձանների միջև ամենահետաքրքրականն է այն, որ կանգնվել է գյուղի միջից անցնող հեղեղատի վրա կառուցված առժամանակյա կամրջի ձախ կողմում, դեպի Ղոշավանք և դեպի ջրաղաց տանող ճամբի սկիզբը: Այդ բարձրադիր խաչարձանը, որի ձախակողմում գտնվում է նաև անարվեստ խաչանշաններ կրող երկանաքարի նման մի կլորիկ քար, շուրջանակի ունի արձանագրություն, իսկ կենտրոնական մեծ խաչի կատարի երկու կողմերի վրա խորաքանդակ Թ. Չ. Լ. Ա. տառերը, ճիշտ ու ճիշտ Ղոշավանքի ձախատի արծիաքանդակի վրա նկատվող միևնույն տառերի համակարգությամբ և համադրությամբ, մի իրողություն, որ ցույց է տալիս, թե վանքի և այս խաչարձանի շինությունը համընկնում է միևնույն թվականին՝ ՉՂԱ=

1282: Արդյո՞ք նա ամրացվել է այն կետում, ցույց տալու համար վանքի երթուղին: Գյուղացիներ մեզ հավաստեցին, թե Հալաստանի Ճարտարապետական հուշարձանների սահմանափակ կոմիտեն է, որ վերջերս վերականգնել է այս խաչարձանը իր տեղում, ուր տապալված է եղել պատերազմի տարիներին:

Հետաքրքրական են նաև Հերհերից Բուլախար իջնող ճանապարհի ձախակողմում, մեկը՝ դեպի ծխախոտի շորանոցն առաջնորդող արահետի սկիզբը, մյուսը՝ ավելի հարավում զուգահեռ խաչարձանները, որոնց շրջանակներն ունեն արձանագրություններ՝ այժմ մամռապատ: Վերջինների մոտ, որոնք տեղացիների բացատրությամբ «Լոջա խաչ» (զույգ խաչ) են կոչվում, ճամբի եզրում կան երկու քարակույտեր, հետիոտն ճանապարհորդների կողմից իբր շշարը խափանելու համար զցված քարերից կազմված: Ղոշա խաչից ավելի հարավ, դարավոր տանձենու մերձակա արտերի մեջ կա նաև մի խոշոր բաղալու քար, որի վրա փորագրվել են պարզ խաչանշաններ, առանց արձանագրություն:

4. ՏԵՍԱՐԺԱՆ ՎԱՅՐԵՐ

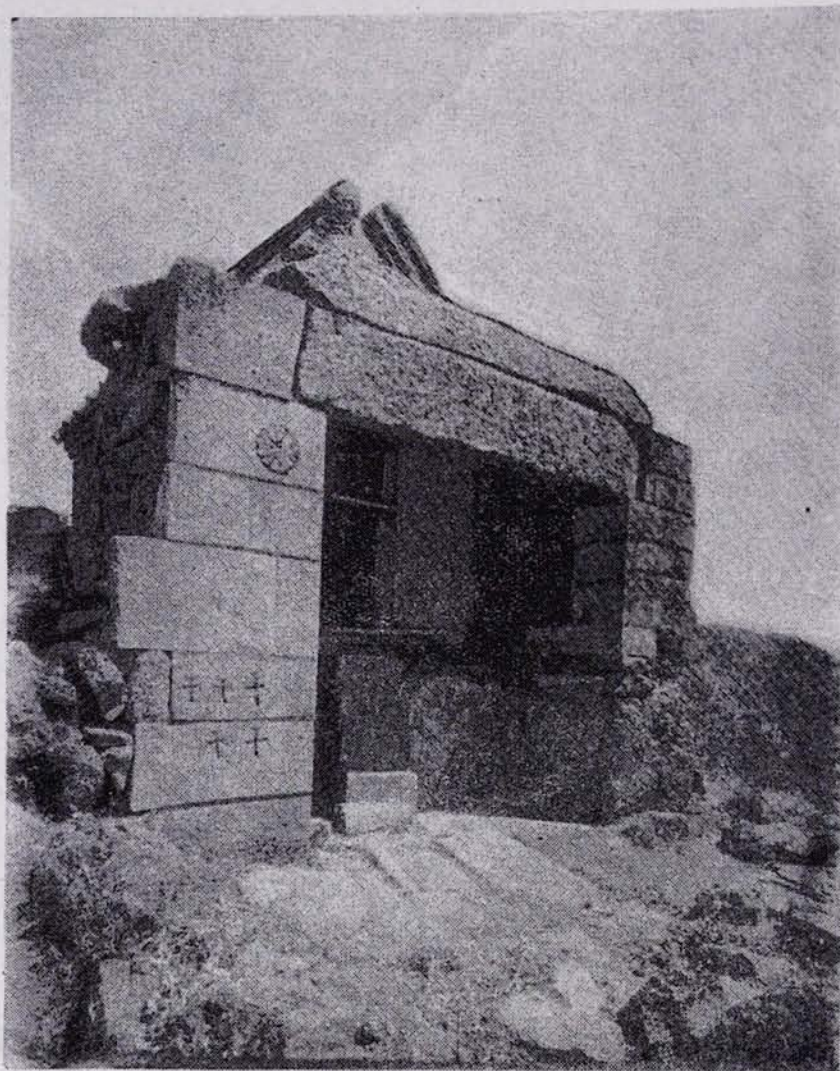
ա) Ս. Գեորգ կամ Չիֆի վանք.— Հերհերից դեպի հարավ-արևելք երեք կիլոմետր հեռու, լեռնաշղթայից անջատված մի փոքրատարած սեպ ժայռի կատարին կանգնել է Ս. Գեորգը կամ տեղացիների հորջորջումով Չիքի վանքը, մի տիպիկ կառուցվածք, որ միանձնակյաց ճգնավորի մենաստանի է նմանում քան միաբանական անապատի, իր գրանիտե երկու քարերից կոփված և չորս աստիճան ունեցող սանդուղքով, որից կարող է մի մարդ միայն ելումուտ ունենալ մոտ մեկ և կես մետր բարձրություն և $2 \times 2 \times 2$ խորա-

նարդ մետր ծավալ ունեցող ներքնազավթում: Համարյա գետնահավասար խորանի վրա, արևելքում, կա մի նեղ լուսամուտ, որից ներս թափանցող մի ափ արևի լույսով կարելի է ստուգել, թե կամարակապ առաստաղն ու դարերով վառված մոմերի ծովանքից սևացած պատերը զուրկ են ամեն տեսակ պերճությունից, բացի հյուսիսային և հարավային պատերի երկու որմնախորշերից և դռնառաջի կարճառոտ արձանագրությունից: Արևմտյան արտաքին ճակատում, միակ դռան վերև, գտնվում է բուն արձանագրությունը

«Սրբոյն Գէորգայ զորավարին» մականգրությամբ՝ երկու աղավնակերպ թռչունների միջև փորագրված խաչով:

Ս. Գեորգը կառուցված է սրբատաշ զանգվածեղ քարերով: Տանիքը ծածկված է տաշված, միաձուլ, գեղարվեստորեն ագուցված երկայն շերտաքարերով: Ճարտարապետը

մեծազանգված և միաձուլ քարերով ծածկրված արևմտյան ճակատի դռնաքիվն (auvent) է, որի տակ կարելի է պաշտպանվել արևից ու անձրևից, ինչպես պաշտպանվել են սանդուղքը, դուռը, արձանագրությունը և մի քանի ջարդված խաչքարերը, որոնց վրա անպակաս է որպես մատաղ մորթված

Հերհերի Սպիտակավոր Աստվածածին վանքի դարբասը

պետք չի տեսել հիմք փորել. սրբատաշ քարերը անշաղախ դրել է իրար վրա՝ օդոտագործելով խարսխի ապառաժի դրվածքը, այնպես, որ մինչ արևելակողմում և հյուսիսակողմում պատերի բարձրությունը մի մետր է, հարավում և արևմուտքում հասել է կրկինապատկին: Ամենահետաքրքրականը երեք

աբլուրների արյան հետքը Գյուլացիների ասելով, այս վայրը ուխտատեղի է եղել այն պատճառով, որ հողն ունեցել է իրր բուժիչ հատկություն չիք (ուրականություն) հիվանդության դեմ, ուտի և իր անունը՝ Չիքի վանք: Հավանաբար դեպի մենաստան տանող արահետի վրա բխած սակավաջուր աղ-

բյուրից է, որ օգտվում էր Ս. Գեորգի մե-
նակացը, ինչպես այժմ օգտվում են այն-
տեղ այցելողները:

Կանգնելով սրբավայրի դռնաքիվի տակ,
դիտողը լիովին կարող է վայելել Երեւրի հով-
տի համայնապատկերի գեղեցկությունը և
մտածել, թե արդյո՞ք մենաստանիս շինու-
թյան հետ կապ ունեն այն զուգ խաչար-
ձանները (Ղոշա խաչ), որոնք գահավեժ
ստորոտից գլգլուն սահող վտակի աջ ա-
փում, արեւմտյան դաշտավայրում, երկրաչա-
փական ուղիղ գծի վրա են գտնվում նրա
հետ, ինչպես նաև Կարակոլխանա (պահա-
կատուն) կոչված բարձրաբերձ ժայռերը,
նույն ուղիղ գծի վրա, ճիշտ արեւելքում:

բ) Կարակոլ (պահակ) ժայռեր.— Ինչպես
կուհիվում է նաև անունից, Կարակոլխանա
կամ Կարակոլ (պահակատուն կամ պահակ)
ժայռերը անպայման դեր ունեցած կլինեն
անցյալում՝ Հերհերի պաշտպանության կոնի-
նեքում, որպես ամուր դիտարան, որովհետև
նրանք բարձրից հսկում են ոչ միայն Երեւր
վտակի ամբողջ հովտի, այլև շրջակա սա-
րահարթերի և ձորահովիտների վրա: Այդ
ժայռերի մոտակա անտառում է, որ հայ որ-
սորդներ մի տարի առաջ սպանել են մի հո-
վազի, հաստատելով այն, թե Հերհերի արե-
վելյան լեռներում ու անտառներում, բացի
բարաձորից, ալվիսներից, շնագայլերից,
գալյերից և արջերից, ապրում են նաև դե-
ղամորթի հովազներ: Ալպյան հրաշալի արո-
տավայրերի զոնաներից ցածր գտնվող այդ
անտառներում, եղենիների և կաղնիների
կողքին առատորեն աճում են վայրի խնձո-
րենի, տանձենի, մամխենի, ալոջենի և
այլն:

գ) Քալուխտ կամ Կապտաբերդ.— Հերհերի
բնակիչների հորջորջմամբ Քալուխտ է կոչ-
վում այն եկեղեցակերպ ավերակը, որ գտնե-
վում է գյուղի հարավ-արեւելքում, հազիվ
երկու կիլոմետր հեռու, Երեւր վտակի ձախ
ափից՝ վեր, հայկական գերեզմանատան
հանդիպակադիր մի անառիկ բարձրության
վրա: Հեռվից միաձուլվ ժայռակույտի նման
է այդ բարձունքը. այնքան աննշան է այդ
ավերակը, բայց իրականում ահաբեկ եղել է
մի բերդ, — արդյո՞ք Շահուռնեցի իշխանու-
կան տան դշակը, — որի ապացույցն են
պարիսպների մնացորդներն ու այն ստոր-
երկրյա գետնուղին, որ տեղացիների առե-
լով, իջնում, հասնում է մինչև վտակի ջրե-
րը: Մի ավանդության համաձայն, հավանա-
բար տաճակական արշավանքների ժամանակ,
շրջակա հայերը ապաստանել են այս բերդի

մեջ, բայց մատնվել ու ջարդվել մի երեխա-
յի բարձրաձայն լացի պատճառով:

Ըստ Հերհերի բնակիչներից խաչո Հովհան-
նիսյանի, Քալուխտը ի հնումն կոչվել է նաև
Կապույտ բերդ կամ Կապտաբերդ: Հայ ժողո-
վրդի պատմության մեջ հիշվում է մի Կա-
պույտ բերդ, Կաղզվանի մոտ, Արշարունյաց
գավառում, որտեղ Բագրատունի Սմբատ Ա-ը
գերի ընկավ Ատրպատականի արաբ էմիր
Յուսուֆի ձեռքը և 914 թվականին Երնջակի
մոտ տանջահար սպանվելուց հետո, Դվի-
նում, խաչի վրա գամված վիճակով ցուցա-
դրվեց՝ բնակչության վրա սարսափ տարածե-
լու դիտավորությամբ:

«Քալուխտ» նշանակում է «Քալալի ուխտ»,
այսինքն «Վլալի կամ Բերդի ուխտ», որի
ստորոտում, Երեւր վտակի ձախ ափի վրա,
մրդաշատ պարտեզներ և խաղողի այգիներ
պարտնակող տարածությունը կոչվում է Քա-
լա դերեսի (Բերդածոր) կամ Քալա դիբի, այ-
սինքն՝ Քալատակ: Արդյո՞ք հանդիմանում
կլինի ասել, թե ըստ Վարդաշենի ավետարա-
նի հիշատակարանի, Շահուռնեցոց սեփա-
կանության մաս կազմած և Հովսեփյան արք-
եպիսկոպոսի կողմից «անհայտ և անորոշ»
նկատված «Քալատակի և այլ հայրենեաց»
վայրերը հենց այն հողերն են, որոնք տա-
րածվում են Քալուխտի առջև, վտակի աջ և
ձախ ափերի վրա, մինչև Բուլախար, Առինջ
և Ավլուղ: Հասկանալի է, որ վերոհիշյալ Քա-
լատակը չէ այն անատուշիկ Քեղվա բերդը,
այժմ Ղալադիբի (Բերդատակ) կոչված, ուր
ապաստանվեց Ջաքարյան Իվանն աթաբեկը
Ջալալեղդինի կողմից Գառնիի մոտ պարտ-
վելուց հետո և ուր, ըստ Հովհաննես Կաթո-
ղիկոսի, Գեորգ Մարգարիտունին ջախջախեց
բերդը պաշարող արաբ ռստիկան Բեշիրի ու-
ժերը՝ հալածելով նրանց մինչև Դվին:

Ուշագրավ է այն, որ Քալուխտը կամ
Կապտաբերդը, նրա հազիվ հարչուր մետր
հյուսիսում արձանագրություն կրող քարը,
հարավում Ս. Գեորգը և հյուսիսում Հերհերի
Ղոշավանքը՝ գտնվում են նույն ուղիղ գծի
վրա՝ Երեւր վտակի ձախ ափում:

դ) Բուլախար (Աղբյուրներ), Առինջ և Ավ-
լուղ.— Բուլախարը գտնվում է Հերհերից
հինգ կիլոմետր հարավում և իր անունն ա-
ռել՝ երեքից ավելի ուղիսխանոս աղբյուրնե-
րից, որոնց սառն ու զուլալ ջրերը համարյա
անմիջապես թափվում են Երեւր գետի վտակի
մեջ՝ վլանք տալուց հետո առատ բուսակա-
նության:

Այս աղբյուրներից հազիվ հինգ հարյուր մետր հարավում, Երեբի աջ ափին կից, հայտնաբերվել են հանքային ջրի երկու առատաբուխ ակեր, որոնց ջրերը թեև տաք չեն ինչպես Զերմուկի (Իստի-սուի) հանքային ջրերը, բայց ըստ կուրորտությունների, ունեն բուժիչ հատկություն: Հանքային ջրերի ուրիշ ակեր հայտնաբերվել են նաև Հերհեր գյուղի մոտակա վայրերում՝ նույնպես Երեբի ափին: Բուլխարի դեպի հարավ շարունակություն է Առինջ գյուղը, որի մոտ Երեբը դառնում է ավելի հեզասահ, ձկնորսության թուլալատ՝ ջրերի վրա առկա ուռնիններով և ափում՝ մարդաշատ պուրակներով:

Հասկանալի է, որ այս Առինջը կապ չունի Կոտայքի Առինջ գյուղի հետ, ուր կա հավանաբար ուրարական վերջին շրջանների գործ մի բերդ, որի դռան կամարակապ քարի վիշապաքանդակները հիշեցնում են Հայկալի միջնաբերդի դռան ճակատի քանդակը: Վաղց ձորի այս Առինջից տարբեր լինելու է նաև այն Առինջը, որի մասին այսպիսի մի հիշատակության ենք հանդիպում Հովսեփյան Գարեգին արքեպիսկոպոսի «Ճաղքակյանը կամ Պոռչյանը» գրքի 53-րդ սյունակի ծանոթության բաժնում. «Ամբողջ Շահապուհիքը, բացի Նոր Մազրայից, Ղարաբաքայից և Առինջից, բոլորը խանների սեփականություն էին՝ 28 գյուղ թուրք և 7 հայ: Մեր հիշած Առինջը շատ հեռու է Շահապուհյաց գավառից, որի կենտրոնն եղող Շահապավանք ամրոցում փակված, ականատես լինելուց հետո լանկթիմուրի արշավանքին, հավանորեն գրի առել է Գրիգոր Տաթևացին իր «Հարցմունք Գեորգ վարդապետի և լուծմունք Գրիգորի» աշխատության հիշատակարանը:

Ինչ վերաբերում է Ավուղի, սա եպրասահման է հյուսիսից՝ Կարմրաշենից ուղիղ հարավ իջնող Երեբ վտակի հովտին, Արեւելյան Արփայի ափում, Միկոյան—Զերմուկ խճուղու վրա, Չալքենդի կամուրջը չհասած: Այս տեղից է, որ մայր խճուղուց դեպի ձախ բաժանվելով, բարձրանում է դեպի Առինջ, Բուլխար, Հերհեր, Վարդաշեն, Դալիկ սար տանող ոլորապտույտ ճանապարհը:

Նկատի ունենալով, որ Երեբի ոչ մեծ հովտի ծայրագույն հարավային բերանը գրավող Արեւելյան Արփայի առափնյա այս հողամասը այժմ էլ մշակվում է Հերհերի կուլտուրասության կողմից, կարելի է ենթադրել, թե Հերհերում իշխող Շահուռնեցոց տան սեփականությունը տարածվում էր Կարմրաշենից մինչև Ավուղ և «անհատ ու անորոշ» նկատված Քալատալի և այլ հայրենեաց» բացատրությամբ հասկանալի է այդ երկու կետերի միջև ընկած Երեբի հովիտը, որ հազիվ քսան կիլոմետր երկարություն ունի:

Ե) Կարմրաշեն.— Հերհերից վեց կիլոմետր հեռու հյուսիսում, Երեբույքի հովտի հյուսիսային բերանը գրավում է Կարմրաշեն գյուղը, որի մոտ Երեբ գետակին միանում են Կենդարա վտակի և հյուսիս-արեւելյան ձորերից իջնող ուրիշ աղբյուրների և հեղեղատների ջրերը, որոնց ակունքները մոտենում են Արեւելյան Արփա գետի օժանդակ Դալի (գիծ) վտակի ակունքին: Կարմրաշենի մոտակա են Գյուղաբաց և Մնդուկլի կոչված վայրերը, որտեղ եղել են արձանագրություն կրող խաչքարերի և այլ հնությունների մնացորդներ: Կարմրաշեն—Դալիկ թիփե ճանապարհից քիչ դուրս, աջակողմյան մի հարթավայրում, Դալիկ թիփեի հարավ-արեւելյան փեշերից բխում է մի հիանալի ջուր, որ դուրս ժայթքած առատ ավազների պատճառով կոչվում է Ավազաղբյուր (Ղումու բուլախ): Տեղի բնական գեղեցկությունը առավել ևս պիտի շեշտվեր, եթե ցրտադիմացկուն ծառերի մի պուրակ տնկվեր ու պահպանվեր՝ այստեղ ջուր խմելու եկող նախիրների հավանական տրորումներից:

զ) Դալիկ կամ Դալի բեփե.— Հերհերի շրջակայքի ամենահետաքրքրական վայրերից մեկն է Դալիկ թիփեն կամ Դալի թիփեն: Թե՛ Դալիկ (ծակ) և թե՛ Դալի (գիծ) հորջորջումը պատշաճում է այս սարին, որովհետև նա ունի ծակ դազաթ, անցյալում լինելով մի զիմ հրարուխ, որի թողած հետքերը դեռևս մնում են հստակորեն տեսանելի՝ Հերհերից մինչև Մոզ ավանը, Մալիշկայի մոտ, Արփայի աջ ափում:

«Այս շրջանումն է, Արփային մոտ,—գրում է Գարեգին արքեպիսկոպոսը,— Դալիկ թիփեի հրաբուխի լավաներով ծածկված բլուրների եզրասահմանում, անվանի Մոզը, Սուհիանոս Սյունեցու նահատակության վայրը: Մոզը՝ ավերակների նայելով՝ բավական ընդարձակ ավան է եղել, բայց հնության մնացորդները և արձանագրություններ չեն գտնված, բացի հյուսիսային ձորագոգում մի քանի խաչարձանները»:

Ինչպես հայտնի է, 735 թվականին, Մոզում, մի կնոջ ձեռքով սպանվել է առաջին երաժիշտ հայ կնոջ՝ Սահակուհիստի եղբայրը, 8-րդ դարի քրիստոնեադեստ մատենագիր և նշանավոր եպիսկոպոս Ստեփանոս Սյունեցին, հեղինակ 20-ից ավելի թարգմանական և ինքնուրույն երկասիրությունների, ինչպես հույների Գերմանոս պատրիարքին և Անտիոքի պատրիարքին՝ Դավիթ Ա. Կաթողիկոսի հրամանով գրած թղթերը, պաշտպանելով Հայոց Եկեղեցու դավանությունը, ծխական ավանդություններն ու տոնախմբությունները և վճռականապես մերժելով հույների պահանջը՝ Քաղկեդոնի ժողովի որոշումներին

հպատակելու մասին: Նրա նշխարները ամփոփվել են Մոզից ոչ շատ հեռու, ներկայումս Մալիշկա ավանի հյուսիսում գտնվող Արկադի Ս. Խաչ վանքի մոտերքը, այժմ Ղարավանք (Քարեվանք) կոչված Թանահատի (Վալոց ձորի, ոչ թե Սյունիքի նույնանուն) վանքում: Սյունյաց պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը, նկարագրելով Սյունեցու մահն ու թաղումը Թանահատի վանքում, ավելացնում է. «Եւ շինեալ ի վերայ փոքրիկ մատուռ մի, զոր յետոյ ի ՉԻԸ (728 + 551 = 1278) թուականին շինեցին բնակիչք տեղւոյն եկեղեցի գմբեթայարկ, գեղեցիկ յօրինուածովք, և եղին զտապաճ սրբոյն ի նորա»: Այդ տաճարը ծանոթ է «Գեղեզման Ս. Ստեփանոսի» անունով:

Հստ պատմիչների, Ստեփանոս Սյունեցու և հպատակությունից քիչ հետո, նույն 735 թվականին, Վալոց ձորում տեղի ունեցած մի աղետաբեր երկրաշարժի հետևանքով, իբր երկնային պատիժ կործանվել է Մոզը իր 10.000 բնակիչներով: Ելնելով այն իրողությունից, որ Մոզը ծածկվել է լավալավ և հրաբխային քարերով, կարելի է ենթադրել, թե նրա կործանումն առաջացնող երկրաշարժի ակունքը գտնվում էր հենց Դալիկ թեփի հրաբուխում, որի գագաթից, հարավ-արևմուտքում որոշակի երևում են Մոզը, Մալիշկան և Միկոյանը, իսկ հարավ-արևելքում համայնապատկերը լայնորեն երկարաձգվում է Երեբանից մինչև Աղատեկ, Աղիգեկով, Գյոմյուր, Զուլ և Պոռչանց երկրորդ կենտրոնն եղող Մարտիրոս գյուղը, ուր գտնվում են Գեղարդի (Այրիվանքի) վանքի նմանությամբ վիճափոր եկեղեցիները՝ կառուցված Մատթեոս վարդապետի ձեռամբ, 1286 թվականին:

Հետաքրքիր է Դալիկ թեփի հրաբխի խառնարան-հրաբերանը: Դիտորդին այնպես է թվում, թե սկզբում այս գագաթը եղել է սարահարթ և հանկարծ, մի սարսափելի օր, երկրի ներքին և արտաքին ուժերի բախման ժամանակ, այդ սարահարթը դեպի լեռան արգանդը քաշվելով, կաղմած է այս հսկա ձագարը, որի կենտրոնական մասում բաց-

ված ծակերից դուրս են ժայթքել մինչև Մոզ իջած լավաները, քարերը, հրափոշիները: Հրաբերանում կուտակված մոխրածածկ քարերը այժմ էլ հրաբորբոք տեսք ունեն և կարծես կրակը շարունակում է դանդաղորեն բարձրանալ ձագարի արևելյան և արևմտյան կողերն ի վեր:

Դալիկ թեփի բարձրանալու ամենահեշտ ուղին, արևմտյան արտերի միջով Ղոշա թեփի (զույգ գագաթի) զուգահեռ բարձրացող արահետն է, որ գագաթ հասնելով իջնում է ձագարի արևմտյան ներքին փեշով, մինչև հյուսիսային փեշի վրա գտնվող վանքը: Այս շենքը «վանք» կոչվելու արժանի ոչինչ չունի: Պատերը կառուցված են հրաբխային սև քարերով՝ անտաշ ու անարվեստ: Տանիքը ծածկված է հաստ գերանների վրա կուտակված հողով: Ո՛չ մեկ հին արձանագրություն, եղածները նորագույն այցելուների դանակով կամ այլ գործիքներով փորագրած անուններ են: Մի ջարդված խաչքարի վրա այցելուներ մոմ են վառում, թերևս այն հավատով, որ պեսգի Գիթ (Դալի) սարը նոր գծություններ չանի...: Ուխտատեղիից իջնող արահետը ուղեորին տանում է դեպի խառնարանի կենտրոնը բրգացած մի քարակույտ, որի մեջ գտնվում է սառը ջուր: Այստեղ քարերը կարծես երկաթադործի քուրայում հալչելով որևէ առարկայի կերպարանք են ստացել: Վերադարձին էլ պետք է ընտրել վերելքի նույն արահետը, խուսափելու համար այլ ուղղություն մեջ վալընքի ալյուպան դժվարություններից:

Հրաբխի կողերի վրա, զամանք պատճառող թեթևությամբ ծակոտկեն քարերի արանքում աճում են, բացի խոտաբույսերից, անթառամը, ուրցը, ծոթրինը, վայրի մեկունը և հազարատեսակ այլ բույսեր: Ո՛չ մի տեղ այնքան շատ կաքավ չկա, ինչքան այստեղ, ո՛չ մի տեղ վերջալույսը այնքան գեղեցիկ չէ, ինչքան այստեղ: Հեռավոր արևմուտքում, Մասիսները քարե են տալիս ի հնումն զիժ այս սարին, որ, գագաթը ծակվելուց հետո, խելաբոցել, հանդարտվել է այժմ:

5. Ո՛Վ ԹԵ ՎԱՅՈՑ (ՀԱՌԱՋԱՆԻ) ՁՈՐ, ԱՅԼ ՇԵՆ ՀԱՅՈՑ ՁՈՐ

Դալիկ կամ Դալի թեփի հրաբխի և հավանաբար Սյունյաց աշխարհում գոյություն ունեցած ուրիշ հրաբուխների առաջացրած սուսակի երկրաշարժների պատճառած ավերումների և մարդկային զոհերի հետևանքով Վալոց (հառաչանքի) ձոր կոչված այս շրջանը այժմ Հալոց ձոր է կոչվում: Շրջանը հարուստ է հանքային ջրերով, որոնք նշանավոր Կարլսբատի հավասարաթեք կուրորտներ լինելու ընդունակություն ունեն: Կան արգասաբեր

անդամատաններ, ուր հնամենի արորն ու մանգաղը վաղուց իրենց տեղերը զիջել են հրաշալի արակտորների և կոմբաժների: Շրջանն ունի առատաջուր գետեր, որոնց վարարուն ջրերի վրա կառուցված և կառուցվելիք հիդրոկայանները էլեկտրական լույսով են ողողում և պիտի ողողին անգամ գյուղական համեստ փողոցները: Եվ, վերջապես, նա ունի մրգառատ ու կանաչազարդ գյուղեր, ինչպես Հերհերը:

(Շարունակելի)